

ความสัมพันธ์ระหว่างสภาวะจิตกับหลักพุทธธรรมในคัมภีร์ธัมมสังคณี
THE RELATIONSHIP BETWEEN CONSCIOUSNESS AND THE PRINCIPLE
OF BUDDHAMMA IN THE DHAMMASANGANĪ

อุไรวรรณ หิรัญเทพ*
แม่ชีกฤษณา รักษาโฉม**

บทคัดย่อ

งานวิจัยเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างสภาวะจิตกับหลักพุทธธรรมในคัมภีร์ธัมมสังคณีมี วัตถุประสงค์ 3 ประการคือ 1).ศึกษาสภาวะจิตที่เป็นกุศล อกุศลอัพยาทตะในพระพุทธานุศาสนนา 2).เพื่อศึกษากระบวนการทำงานของจิตตามแนวพระพุทธานุศาสนนา3).เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างสภาวะจิตกับหลักธรรมในคัมภีร์ธัมมสังคณี วิธีดำเนินการวิจัยในครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research)

ผลการวิจัยพบว่าสภาวะจิตที่เป็นกุศลมี 4 ระดับคือ 1).กุศลระดับเบื้องต้น 2).กุศลระดับฌาน 3).กุศลระดับฌานสูงสุด 4).กุศลระดับไม่มีกิเลส สภาวะจิตที่เป็นอกุศลมี 3 ลักษณะคือ (1).เห็นแก่ตัว (2).โกรธ (3).ลักษณะหลง สภาวะจิตที่เป็นอัพยาทตะมีลักษณะไม่เป็นบุญและไม่เป็นบาป กุศลจิตมีกระบวนการทำงาน 56 สภาวะ อกุศลจิตมีกระบวนการทำงาน 32 อัพยาทตะจิตมีกระบวนการทำงาน 10 สภาวะและ 56 สภาวะความสัมพันธ์ระหว่างสภาวะจิตกับขั้น 5 มีความสัมพันธ์กันด้านความเป็นขั้น 4 ความสัมพันธ์ระหว่างสภาวะจิตกับปฏิจจสมุพบาทด้านหลักธรรมอาศัยกันเกิดขึ้นกับจิต ความสัมพันธ์ระหว่างสภาวะจิตกับหลักธรรมคือจิตเป็นผู้สั่งให้ทำกรรม ความสัมพันธ์ระหว่างสภาวะจิตกับอริยสัจ 4 คือจิตที่เป็นเหตุและผล ความสัมพันธ์ระหว่างสภาวะจิตกับอินทรีย์และพละนั้น มีความสัมพันธ์กันด้านส่งเสริมผลักดันให้ความดีความงามความสำเร็จปรากฏ

คำสำคัญ: สภาวะจิต, พุทธธรรม, ธัมมสังคณี

ABSTRACT

This research, entitled The Relationship between Consciousness and the Principle of Buddhadhamma in the Dhammasangani, has three objectives: 1) to study states of wholesome, unwholesome, and indeterminate consciousness in Buddhism, 2) to study the working processes of consciousness according to Buddhist principles, and 3) to study the relationship between states of

*นิสิตปริญญาโท ครุสอนศีลธรรมวัดธรรมมาภิรัตาราม เขตดุสิต กรุงเทพมหานคร

**บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

consciousness and the principle of Buddhadhamma in the Dhammasangani. This is a documentary research.

In this research, it was found that the states of wholesome consciousness can be divided into four levels: 1) the initial level of states of wholesome consciousness, 2) the Jhana level of states of wholesome consciousness, 3) the highest Jhana level of states of wholesome consciousness, and 4) the defilementless level of states of wholesome consciousness. The states of unwholesome consciousness are of three kinds: 1) ones rooted in greed, 2) ones rooted in hatred, and 3) ones rooted in delusion. The states of indeterminate consciousness are neither wholesome nor unwholesome. The wholesome consciousness can happen in 56 states, the unwholesome consciousness in 32 states, and the indeterminate consciousness in 10 states.

The relationship between states of consciousness and the five aggregates is that consciousness and states of consciousness are important elements of four of the five aggregates. The relationship between states of consciousness and the dependent origination is that consciousness is the basis on which dependently arising states occur. The relationship between states of consciousness and the law of cause and effect is that consciousness is the one to give an order to commit an action. The relationship between states of consciousness and the four noble truths is that consciousness is the knower of the four truths, the functions with regard to them and the completions of those functions. The relationship between states of consciousness and the five controlling faculties as well as the five powers is that these latter two sets of principles directly concern the cultivation of mindfulness in the consciousness, which will lead to true wisdom and liberation.

Keyword: Consciousness, the Principle of Buddhadhamma, Dhammasangani.

1. บทนำ

ในทางพระพุทธศาสนาให้ความสำคัญเกี่ยวกับเรื่องจิตเป็นอย่างมากมีคำกล่าวว่าการที่คนจะมีความสุขหรือความทุกข์นั้นขึ้นอยู่กับจิต ความพอใจไม่พอใจในสิ่งของหรือผู้คนตลอดถึงสิ่งแวดล้อมรอบกายเกิดขึ้นเป็นประจำในชีวิตประจำวันนำไปสู่ความเบื่อหน่ายหรือความชอบใจก็ขึ้นอยู่กับจิต อาชญากรรมต่างๆ ที่เกิดขึ้นในสังคมไทยปัจจุบันนี้ได้สะท้อนให้เห็นถึงจิตของบุคคลผู้ประกอบอาชญากรรมนั้นเป็นจิตที่ไม่ดีเป็นจิตหยาบตรงกันข้ามถ้าสังคมมีการเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ช่วยเหลือซึ่งกันและกันสะท้อนให้เห็นจิตที่ดีมีคุณภาพไม่เบียดเบียนซึ่งกันและกันไม่เบียดเบียนธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ในทางพระพุทธศาสนาสอนให้ทราบว่าการที่จิตเป็นธรรมชาติที่ห้ามได้ยาก

พร้อมทั้งสอนให้ควบคุมให้ได้ตั้งข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์ธรรมบทว่า “จิตที่ดิ้นรน กวัดแกว่ง รักษา ยาก ห้ามยากผู้มีปัญญาสามารถควบคุมให้ตรงได้เหมือนช่างครัดตุ๊กครให้ตรง ฉะนั้นจิตนี้ย่อมดิ้นรนไปมาเหมือนปลาที่ถูกยกขึ้นจากน้ำโยนไปบนบก ฉะนั้นดังนั้นผู้มีปัญญาจึงควรละบ่วงแห่งมาร” (ขุ.ธ. (ไทย) 25/34/35)

จากพุทธพจน์ทำให้มองเห็นความดิ้นรนของจิตในชีวิตประจำวันของคนทั้งหลาย กล่าวคือ ดิ้นรนในการทำร้ายร่างกายของบุคคลที่เราไม่ชอบใจ ดิ้นรนอยากได้ของบุคคลอื่น ดิ้นรนอยากได้ภรรยาหรือสามีของบุคคลอื่น ดิ้นรนในการโกหกหลอกลวงบุคคลอื่นเลี้ยงชีพ ดิ้นรนในการดื่มน้ำเมานำไปสู่การทะเลาะและฆ่ากันตาย ถ้าจิตดิ้นรนไปในทางที่ดีก็เป็นประโยชน์แก่ตนเองและสังคมรอบข้างถ้าดิ้นรนในทางไม่ดีก็เป็นโทษและทำให้สังคมเดือดร้อนจิตมีอำนาจสร้างสรรค์สรรพสิ่งในขณะเดียวกันก็ทำลายสรรพสิ่ง ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนามีเนื้อหาเกี่ยวกับเรื่องจิตกระจัดกระจายอยู่ในหลายคัมภีร์และอัมมสังคณีเป็นคัมภีร์ที่มีการแสดงเกี่ยวกับจิต การแบ่งจิตเป็นหมวดหมู่ สภาพของจิตระดับชั้นของจิต กระบวนการทำงานของจิต และความสัมพันธ์สภาพจิตกับหลักพุทธธรรม

2. ขอบเขตของการวิจัย

ผู้วิจัยจะศึกษาสภาพจิต ความหมาย ลักษณะ ประเภทการทำงานของจิต หน้าที่ของจิต คุณสมบัติของจิต ระดับชั้นของจิตที่เป็นกุศล อกุศล อัปยาคตะ พร้อมทั้งยกตัวอย่างบุคคลที่มีระดับจิตต่างๆ ตลอดจนถึงความสัมพันธ์ของสภาพจิตกับชั้น 5 ปฏิจจสมุปบาท 12 อริยสัจ 4 หลักกรรมหลักอินทรีย์ 5 หลักพละ 5 โดยศึกษาข้อมูลจากพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ.2539 อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย คัมภีร์วิสุทธิมรรค คัมภีร์อัฐสาลีนอรรถกถา คัมภีร์อภิธรรมัตถภาวินีฎีกา คัมภีร์สัมโมหวิโนทนีอรรถกถา คัมภีร์อภิธรรมาวตาร

3. คำจำกัดความของศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย

1. **สภาพจิต** หมายถึง สภาพที่นึกคิด ความคิด เป็นธรรมชาติที่รู้แจ้งอารมณ์ เช่น การได้ยินเสียง ผู้ได้ยินคือจิต เสียงคืออารมณ์หรือตัวถูกรู้และหมายถึง จิต 4 ประเภท ได้แก่ (1) กามาวจรจิต -จิตที่เป็นพื้นฐานในการทำความคิดและความชั่ว (2) รูปาวจรจิต -จิตที่เป็นผลของการบำเพ็ญกรรมฐาน (3) อรูปาวจรจิต - จิตที่เป็นผลของการบำเพ็ญกรรมฐานระดับสูง และ (4) โลกุตตรจิต - จิตที่อยู่เหนือโลกประหาคิเลสได้หมดสิ้น

2. **วิญญาน** หมายถึง ความรับรู้ทางทวารทั้ง 6 ได้แก่ จักขุวิญญาน คือความรู้ทางตา โสทวิญญาน คือความรู้ทางหู หานวิญญาน คือการรับรู้ทางจมูก ชิวหาวิญญาน การรับรู้ทางลิ้น กายวิญญาน การรับรู้ทางกาย

3. **ความสัมพันธ์ระหว่างสภาพจิตกับหลักพุทธธรรม** ในงานวิจัยนี้ หมายถึง สภาพจิตที่เกิดขึ้นทำงานร่วมกับ ชั้น 5 ปฏิจจสมุปบาท 12 อริยสัจ 4 หลักกรรม อินทรีย์ 5 และ พละ 5

4. คัมภีร์ธัมมสังคณีหมายถึง คัมภีร์แรกของพระอภิธรรมปิฎกที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับจิตและสภาวะธรรมที่เกิดพร้อมกับจิต

4. วิธีดำเนินการวิจัย

งานวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) มีขั้นตอนการวิจัยดังต่อไปนี้ศึกษาจากพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ.2539 คัมภีร์อรรถกถา มหาวิททยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย คัมภีร์วิสุทธิมรรค คัมภีร์อัญญาสาธินีอรรถกถา คัมภีร์อภิธรรมมัตถภาวินีฎีกา คัมภีร์สัมโมทวิโนทนีอรรถกถา คัมภีร์อภิธรรมวาทารวิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสารสรุปนำเสนอผลการวิจัยและข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

5. ผลการวิจัย

5.1 ศึกษาสภาวะจิตที่เป็นกุศล อกุศลและอัปยาคตะในพระพุทธศาสนา

ความหมายของจิตคือธรรมชาติที่รู้อารมณ์ มีหน้าที่คิด ธรรมชาติที่สังสมในสันดานของตน และเป็นความมดงามอย่างยิ่ง มีลักษณะ 5 ประการ (1) ดิ้นรนไปในอารมณ์ 6 คือรับอารมณ์ทาง ทวารตา ทวารหู ทวารจมูก ทวารลิ้น ทวารกาย ทวารใจ เหมือนปลาที่ถูกเหยียดขึ้นบกซึ่งมีแต่จะดิ้นรนลงน้ำอย่างเดียว (2) กวัดแกว่งหวั่นไหวไม่อาจจะตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียวได้นาน ดุจทหารที่ไม่อาจทรงตัวอยู่ในอิริยาบถได้นาน (3) รักษายากให้ดำรงอยู่ในอารมณ์ธรรมที่เป็นสัปายะได้ยากการที่จะรักษาจิตให้มั่นคงคิดอยู่แต่สิ่งที่ดีตลอดเวลานั้นเป็นสิ่งที่ทำได้ยากมาก (4) ห้ามยาก ห้ามหรือกัณมิให้พุ่งชานไปในอารมณ์ที่นำปรารถนาได้ยากไม่ใช่แต่เพียงการรักษาจิตให้อยู่ในความดีเท่านั้นที่ได้ยากแม้การห้ามจิตจากความชั่ว คือ ความพยายามระวังจิตไม่ให้คิดในสิ่งที่ไม่ดีนั้น ก็ทำได้ยากเหมือนกัน (5) ควบคุมได้ยากขอบใฝ่หาแต่อารมณ์ที่นำปรารถนา ย่อมเกิดดับเร็ว หน้าที่ของจิตมี 14 อย่างคือ (1) ปฏิสนธิจิตมีหน้าที่นำ สัตว์ มนุษย์ เทวดา พรหม เกิด (2) ภาวังคจิต หน้าที่รักษาสัตว์ มนุษย์ เทวดา พรหม ไม่ให้ตาย 3.อาวัชชนะ หน้าที่ค้ำนึ่งถึงอารมณ์นั้นให้สำเร็จ (4-8) ทัสสนจิต สอนจิตขายนจิต สายนจิต ผุสนจิต หน้าที่ เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส (9) สัมปฏิจณจิต ทำหน้าที่ รับอารม (13) ตทาลัมมณจิต ทำหน้าที่รับอารมณ์ต่อจากชวนจิต 14. จุติจิตทำหน้าที่ ตายประเภทของจิตคือ 1. กามาวจรจิต 2. รูปาวจรจิต 3. อรูปาวจรจิต 4. โลกุตตรจิต กุศลจิตมี 4 ระดับคือ (1).กุศลกามาวจร(2).กุศลขั้นรูปาวจร (3)กุศลอรูปาวจรและ(4).กุศลขั้นโลกุตตระ อกุศลจิตมี มี 3 ระดับคือ (1) อกุศลโลภจิต (2)อกุศลโทสจิต (3) อกุศลโมหจิต อัปยาคตจิตที่ 3 ระดับคือ (1).อัปยาคตจิตที่เป็นผลของกุศล (2) อัปยาคตจิตที่เป็นผลของอกุศล (3)อัปยาคตจิตที่เป็นกิริยาจิต

5.2 ศึกษาขบวนการทำงานของจิตตามแนวพระพุทธศาสนา

กระบวนการทำงานของจิตที่เป็นกุศลพบว่ามีสภาวะจิตเกิดร่วมกันจำนวน 56 สภาวะ เริ่มต้นด้วย 1.จิตกระทบ 2.จิตรู้สึกชอบ 3.จิตจำในสิ่งที่ตังาม 4.จิตที่มีความตั้งใจ 5.จิตที่ทำหน้าที่รู้

6.จิตคิดอย่างแนบแน่นในอารมณ์ที่ดี 7.จิตพิจารณาและจิตเพ่งอารมณ์ในอารมณ์ที่ดี 8.จิตอิมเอบิ
 ปราโมทย์ ยินดีอย่างยิ่ง 9. จิตมีความสุขทางใจ 10.จิตตั้งมั่นนิ่งในอารมณ์ที่ดี 11.จิตที่ทำให้มีความ
 มั่นใจในความดีนั้น 12.จิตที่มีความอดสาหะ เข้มแข็ง 13. จิตที่มีความทรงจำระลึกได้ในสิ่งที่ตน
 กำลังกระทำ 14. จิตที่ตั้งมั่นในกุศลคุณความดี 15.จิตที่มีปัญญา 16. จิตที่เป็นใหญ่ในการทำความดี
 17.จิตที่มีความดีใจตลอดเวลา 18.จิตที่หล่อเลี้ยงให้ร่างกายมีความสดชื่น 19.จิตที่มีความเห็น
 ถูกต้อง 20.จิตที่มีความเห็นถูกต้อง 21.จิตที่มีความขยันโดยถูกต้อง 22.จิตที่มีความระลึกอย่าง
 ถูกต้อง 23.จิตที่มีความตั้งมั่นอย่างถูกต้อง 24.จิตที่มีความเชื่อเลื่อมใสในความดีที่ได้ทำไปแล้ว 25.
 จิตที่มีกำลังในการอดสาหะ 26.จิตที่มีกำลังแห่งสติ 27.จิตที่มีกำลังแห่งสมาธิ 28.จิตที่มีกำลังแห่ง
 ปัญญา 29.จิตที่กำลังแห่งความละเอียดเบา 30.จิตที่กำลังแห่งความสะดุ้งแต่เบา 31.จิตที่มีความ
 เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ 32.จิตไม่มีความเบียดเบียนอาฆาต 33.จิตที่มีความฉลาดรู้ชัด 34.จิตที่ไม่โลภ 35.จิต
 ที่ไม่คิดร้ายใคร 36.จิตที่ค้นคิด ใคร่ครวญ 37.จิตที่ละเอียดต่อเบา 38.จิตที่สดุ้งต่อเบา 39.ความรู้สึ
 ความจำ การคิดนึกสงบ 40. จิตที่สงบทางใจ 41.ความรู้สึ ความจำ การคิดนึกที่เบาสบาย 42.จิตที่
 เบาสบายทางใจ 43.ความรู้สึ ความคิดนึก นุ่มนวล 44.จิตที่นุ่มนวล 45.ความรู้สึ ความจำ การคิด
 นึกที่ควรแก่การทำความดี 46.จิตที่ควรแก่การทำความดี 47.ความรู้สึ ความจำ การคิดนึกที่
 คล่องแคล่ว 48.จิตที่คล่องแคล่ว 49.ความรู้สึ ความจำ การคิดนึกที่ตรง 50.จิตที่ชื่อตรง 51. จิตที่
 ไม่หลงลืม 52.จิตที่รู้เท่าทัน 53.จิตที่สงบตั้งมั่น 54.จิตที่รู้แจ้ง 55.จิตที่มีความเพียรทางใจ 56.จิตที่
 ไม่ฟุ้งซ่าน

กระบวนการทำงานของอกุศลจิตผู้วิจยยกตัวอย่างจิตที่เป็นโลกจิตมีกระบวนการทำงาน
 32สภาวะดังนี้คือ 1.ความกระทบ 2.ความสำราญทางใจ 3.ความจำได้ 4.ความจงใจ 5.จิต 6.ความ
 ตริ่ก 7.ความตรอง ความพิจารณา 8.ความอิมเอบิ 9.ความสำราญทางใจ 10.ความตั้งอยู่แห่งจิต 11.
 การปรารภความเพียร 12.ความตั้งอยู่แห่งจิต 13.มโนทริ่ย์ 14.โสมนัสสินทริ่ย์ความสำราญทางใจ
 15.อายุ ความดำรงอยู่ 16.ความเห็นผิด 17.ความตริ่ก 18.การปรารภความเพียรทางใจ 19.ความ
 ตั้งอยู่แห่งจิต 20.การปรารภความเพียรทางใจ 21.ความตั้งอยู่แห่งจิต 22.กิริยาที่ไม่ละเอียดต่อการ
 ประพฤติทุจริต 23.กิริยาที่ไม่เกรงกลัวต่อการประพฤติทุจริต 24.ความโลภ 25.ความไม่รู้ 26.ความ
 โลภ 27.ความเห็นผิด 28.กิริยาที่ไม่ละเอียดต่อการประพฤติทุจริต 29.กิริยาที่ไม่เกรงกลัวต่อการ
 ประพฤติทุจริต 30.ความตั้งอยู่แห่งจิต 31.การปรารภความเพียรทางจิต 32.ความตั้งอยู่แห่งจิต

กระบวนการทำงานของอัพยาทจิตผู้วิจยยกตัวอย่างจักขุวิญญาณจิต โสตวิญญาณจิต
 ฆานวิญญาณจิต ชิวหาวิญญาณจิต กายวิญญาณจิต มีกระบวนการทำงาน 10 ประการ คือ 1.ผัสสะ
 2.เวทนา 3.สัญญา 4.เจตนา 5.จิต 6.อุเบกขา 7.เอกัคคตา 8.มโนทริ่ย์ 9.อุปกชินทริ่ย์ 10.
 ซีวิตินทริ่ย์

5.3ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างสภาวะจิตกับหลักธรรมในคัมภีร์ธัมมสังคณี

ความสัมพันธ์ระหว่างสภาวะจิตที่เป็นกุศลกับชั้น 5 คือสภาวะจิตที่เป็นกุศลจิตพร้อมทั้ง
 สภาวะธรรม 56 สภาวะนั้นมีความสัมพันธ์กันดังนี้ เวทนา โสมนัสสินทริ่ย์ ปิติ สุข เป็นเวทนาชั้น

สัญญาเป็นสัญญาชั้น สภาธรรม 49 คือ ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร เอกัคคตา สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิทรีย์ ปัญญินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัทธาพละ วิริยะพละ สติพละ สมาธิพละ ปัญญาพละ ทิริพละ โอตตปปะพละ โอลกะ อโท สะ โอมะ อนุชิตา อภัยบาท สัมมาทิฏฐิ ทิริโอตตปปะ กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา จิตตลหุตา กายมุกตา จิตตมุกตา กายกัมมัณฺญตา จิตตกัมมัณฺญตา กายปาคุณฺญตา จิตตปาคุณฺญตา กายชุกตา จิตตชุกตา สติ สัมปชัญญะ สมถ วิปัสสนา ปัคคาหะ อวิกเขปะ เป็นสังขารชั้น สำหรับ จิตและมณินทรีย์ เป็นวิญญาณชั้น

ความสัมพันธ์ระหว่างสภาวะจิตที่เป็นอกุศลกับชั้น 5 คือ เวทนา โสมนัสสอินทรีย์ ปิติ สุข เป็นเวทนาชั้น สัญญาเป็นสัญญาชั้น สภาธรรม 25 คือ ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร เอกัคคตา วิริยินทรีย์ สมาธิทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ วิริยพละ สมาธิพละ อหิริกพละ โอนตตปปะพละ โลกะ โมะหะ อภิขมา มิจฉาทิฏฐิ อหิริกะ โอนตตปปะ สมถะ ปัคคาหะ อวิกเขปะ เป็นสังขารชั้น สำหรับ จิตและมณินทรีย์เป็นวิญญาณชั้น

ความสัมพันธ์ระหว่างสภาวะจิตที่เป็นอัพยาทจิตที่เป็นจักขุวิญญาณจิตกับชั้น 5 ดังนี้คือ เวทนา อุเปกขินทรีย์ อุเบกขาเป็นเวทนาชั้น สัญญาเป็นสัญญาชั้น สภาธรรม 4 สภาวะคือ ผัสสะ เจตนา เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์เป็นสังขารชั้น สำหรับจิตและมณินทรีย์เป็นวิญญาณชั้น

ความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจจสมุปบาท 12 คือ อวิชชาคือโมหะเจตสิก สังขารคือเจตนา เจตสิก วิญญาณคือปฏิสนธิวิญญาณ 19 สภาวะ นามรูปคือเวทนา สัญญา สังขารและกัมมชรูป สฬายตนะคือมี 6 ในส่วนที่เป็นจิตคือมนายตนะ ผัสสะคือผัสสเจตสิก เวทนาคือเวทนาเจตสิก ตัณหาคือโลภเจตสิก อุปาทานคือโลภเจตสิกและทิฏฐิเจตสิก ภพคือกรรมภพ คือเจตนาเจตสิกที่อยู่ กุศลกรรมและอกุศลกรรมชาติคือความเกิดขึ้นของชั้น 5 ส่วนขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ความเก่าแก่ของวิบากนามชั้นและกัมมชรูป มรณะคืออาการดับของโลกียวิบาก จิตและกัมมชรูป โสกะ คือโทมนัสที่ประกอบในโทสมูลจิต ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสเป็นอาการของโทมนัสที่ประกอบในโทสมูลจิต

ความสัมพันธ์ระหว่างกรรมและสภาวะจิต มีความสัมพันธ์คือ จิตสั่งให้ทำกรรมทางกาย ทางวาจาและทางใจ จิตคิดดีก็ทำกรรมดี จิตคิดไม่ดีก็ทำกรรมไม่ดี จิตเป็นผู้สั่งให้ทำกรรมต่างๆ

ความสัมพันธ์กับอริยสังและสภาวะจิต คือ ทุกข์คือโลกียจิต 81 เจตสิก 51 (เว้นโลภะ) สมุทัยคือโลภเจตสิก มรรคคือเจตสิก 8 สภาวะที่ประกอบกับมรรคจิต นิพพานเป็นสภาวะจิตที่ปราศจากโลภ โกรธ หลง

ความสัมพันธ์ระหว่างอินทรีย์กับสภาวะจิตคือ อินทรีย์ 5 เป็นเจตสิกด้านดีทั้งหมดตั้งนั้น เจตสิกนี้เมื่อเกิดกับจิตแล้วทำให้จิตมีพลังบวก ส่วนความสัมพันธ์ระหว่างพละ 5 กับสภาวะจิตนั้น พละเป็นเจตสิกที่เกิดกับจิตเมื่อพละ 5 เกิดกับจิตทำให้จิตมีพลังกำลัง ทำงานอย่างมีประสิทธิภาพ

5.4 ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะเชิงปฏิบัติ

หลักธรรมเกี่ยวกับจิตและคุณสมบัติของจิตอาจจะเป็นแนวทางให้กับบุคคลต่างๆ ทุกอาชีพสามารถนำไปเป็นแนวทางในการปฏิบัติในการพัฒนาตนและการใช้ในชีวิตประจำวันเพราะการฝึกจิตให้อยู่กับกุศลอยู่เสมอทำให้บุคคลนั้นๆมีความสุขในครอบครัว องค์กร ชุมชนนำไปสู่การช่วยเหลือสังคม ความเป็นผู้มีจิตอาสาเพื่อความสงบสุขของประเทศชาติ

2. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

ในการวิจัยครั้งต่อไป ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะดังต่อไปนี้

- 1) ศึกษากระบวนการทำงานของจิตในคัมภีร์วิภังค์
- 2) ศึกษากระบวนการทำงานของจิตในคัมภีร์ปิฎฐาน

5.สรุป

สภาวะจิตในทางพระพุทธศาสนามีเป็นสภาวะที่เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาในวันหนึ่งๆ จะพบว่ามีทั้งสุขทั้งทุกข์ ความรัก ความชัง ความเหงาม ความเศร้า เสียใจ โศกสลด ความกลัว ความกังวล ความอิจฉาริษยา ความโลภ ความโกรธ ความหลง ความอยากได้ ความอยากมี ความอยากเป็นความดี ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ความไม่เอาฆาต ความสามัคคี ความเมตตา ความสงสาร ความยินดีที่บุคคลอื่นได้ดี นอกจากนั้นบุคคลทั้งหลายยังได้เห็นสิ่งที่ดีหรือไม่ดี ได้ยินเสียงที่ดีหรือไม่ดี ได้กลิ่นที่ดีหรือไม่ดี ได้ลิ้มรสที่ดีหรือไม่ดี ได้สัมผัสที่ดีหรือไม่ดี มีความนึกคิดที่ดีหรือไม่ดี

บรรณานุกรม

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2535. **พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับมหาจุฬาเตปิฎก 2500.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- _____. 2539. **พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.** กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- _____. **อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2552.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2534. **พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาแปลชุด 91 เล่ม.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหา มกุฏราชวิทยาลัย.
- บรรจบ บรรณรุจิ. 2537. **จิต มโน วิญญูณ.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา.
- พระครูสังวรสมาธิวัตร.ม.ป.ป. **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมปิฎกเล่ม 1 ภาคจิต.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร.
- พระพุทธโฆสอาจารย์ รจนา. 2548. **อัฐสาลีนอรรถกถา.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพลศึกษา.

- พระสัทธัมมโชติกะธัมมาจริยะ. 2536. **ปรมัตถโชติกะปริจเฉทที่ 1-2-6**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์กรุงเทพเวชสาร.
- พระสุมังคลาจารย์ ผู้แต่ง. 2546. **อภิธัมมัตถวินิฉายิกา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพลโลกศึกษา.
- พุทธทาสภิกขุ. 2518. **ปรมัตถธรรม**. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดการพิมพ์พระนคร.
- สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก. 2539. **ธรรมคุณิ**. มูลนิธิวิทยาเขตสิรินธรราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์.
- สุจินต์ บริหารวนเขตต์. 2536. **ปรมัตถธรรมสังเขป จิตตสังเขปและภาคผนวก**. กรุงเทพมหานคร: โรงชวนพิมพ์.
- Nina Van Gorkm. 2543. **พระอภิธรรมในชีวิตประจำวัน**. แปลโดย ดวงเดือน บารมีธรรม. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พระพุทธโฆษาจารย์ รจนา. 2546. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. แปลโดยสมเด็จพระพุทธมาจารย์(อาจ อาสภมหาเถระ). พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร: ประยูรวงศ์พรีนติ้ง.
- _____. 2554. **อัฐสาลี**. แปลโดยพระคณาธิการวิวงศ์. กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาสน์ไทยการพิมพ์.
- _____. 2508. **สัมโมหวิโนทนีอรรถกถาพระวิภังคปกรณ์**. แปลโดยเสด็จพระราชกุศลงานพระเมรุพระศพสมเด็จพระสังฆราช ญาณโพนมมหาเถระ วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร. กรุงเทพมหานคร: ม.ป.ท.
- พระอนุชธาจารย์. 2546. **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถที่ปนี**. แปลโดย พระคณาธิการวิวงศ์. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดไทยรายวัน กราฟฟิค เพลท.
- อนุชธาจารย์รจนา. 2545. **อภิธัมมัตถสังคหะ**. แปลโดยมูลนิธิภูมิพลโลกศึกษา. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพลโลกศึกษา.
- พระอนุชธาจารย์ รจนา. 2546. **อภิธัมมัตถสังคหะ**. แปลโดย มูลนิธิภูมิพลโลกศึกษา. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพลโลกศึกษา.
- จันทรชนันท์ สิงห์ทัด. 2539. “การศึกษาเปรียบเทียบแนวความคิดเรื่องจิตในพระพุทธศาสนาเถรวาท และมหายานอินเดีย: ศึกษาเฉพาะกรณีพระสูตร พระอภิธรรมและลัทธิดาวตารสูตร”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหิดล.
- พระมหาราชเชนทร์ ธมฺมาโก (ธาตุเงิน). 2537. “การศึกษาเปรียบเทียบความจริงเรื่องจิตในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับจิตในปรัชญาปรัชญาตะวันตกสมัยโบราณ”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สมถวิล ธนวิทยาพล. 2528. “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ความคิดเรื่องจิตในพระสูตรต้นตปิฎก”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

- สุชาติ จันทะเกาศลย์. 2532. “สภาวะทางจิตของผู้ที่เกิดในกามสุคติภพ รูปภพ และอรุภพ ตาม
นัยแห่งอภิธรรมัตถสังคหะ”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย:
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- โสภณ ศรีฤชดาพร. 2527. “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ความคิดเรื่องกายและจิตในพุทธปรัชญา”.
วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- Bhikkhu Bodhi.A **Comprehensive Manual of Abhidhamma**. Buddhist Publication
Society Kandy Srilanka.
- Nyanaponika Thera. 1962. **The Heart of Buddhist Meditation**. Printed and bound
in Great Britain by The Guernsey Press Co.Ltd, Guernsey Channel Island.

